

B-20

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता ।

[३५

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्लान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वा-
 रूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यते । ६८६ सामि । ^{अथवा}
 (२-१-२७) सामिकृतम् । ६६० कालाः । (२-१-२८) 'क्लेन' इत्येव ।
 अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवा-

स्वायंकृतिरिति । स्वयंकृतस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इज्' इति स्वयंकृतशब्दात् षष्ठ्य-
 न्तादिभि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुब्लुकि, 'यस्येति च' इत्यकारलोपे, आदि-
 वृद्धौ, स्वायंकृतिशब्दः । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव षष्ठ्यन्तत्वात्तत इभि ऋकारस्या-
 दिवृद्धौ रपरत्वे स्वयंकृतिः इत्येव स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु असामर्थ्यादिह न तद्धितः ।
 स्वयंकृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम् । खट्वा क्षेपे । क्लेनेत्यनुवर्तते । प्रत्यय-
 ग्रहणात्तदन्तविधिः । क्षेपो निन्दा । द्वितीयेति सुपेति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्यय-
 ग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरम् । खट्वाशब्दस्य च सुब-
 टितसमुदायात्मकत्वासंभवाद् अत्र खट्वाशब्दः क्लप्रत्ययान्तशब्दश्च तत्प्रकृतिके लाल-
 णिक इत्याह—खट्वाप्रकृतिकमिति । खट्वारूढो जाल्म इति । 'जाल्मो-
 ऽसमीक्ष्यकारी' इत्यमरः । खट्वा अम् आरूढ स् इत्यलौकिकविग्रहः । लौकिक-
 विग्रहस्तु नास्तीत्याह—नित्यसमासोऽयमिति । तत् कुत इत्यत आह—न हि
 वाक्येन निन्दाऽवगम्यत इति । वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं लौकिकविग्रहः । तत्र
 खट्वामारूढ इति वाक्यं हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति । खट्वारूढ इति
 समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति । तथा च भाष्यम् 'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन
 खट्वा आरोढव्या । यस्तावदन्यथा करोति, स खट्वारूढोऽयं जाल्म इत्युच्यते' इति ।
 अत्र जाल्म इत्यनेन उद्वृत्ते अयं शब्दो रूढः, अवयवार्थे तु नाभिनिवेष्टव्यम् इति
 सूचितम् । सामि । सामीत्यव्ययमर्थे वर्तते । तत् क्लान्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यत
 इत्यर्थः । सामिकृतमिति । समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ सामिकृतिरिति स्यादिति
 भावः । कालाः । क्लेनेत्येवेति । क्लेनेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । कालवाचिप्रकृतिकद्विती-
 यान्ताः क्लप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु 'अत्यन्तसंयोगे च'
 इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति ।

भावः । खट्वारूढ इति । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । वेदं व्रतानि च
 समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वा-
 मारोहति स जाल्मः । रूढश्चायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः
 सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते । अत एवाह—नित्येति । सामि । सामीत्येतदव्यय-
 मर्थशब्दपर्यायः । कालाः । बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । कालवाचिनो

नित्यर्थः । ६६१ अत्यन्तसंयोगे च । (२-१-२६) 'कालाः' इत्येव ।
अकान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । ६६२ तृतीया तत्कृतार्थेन
गुणवचनेन । (२-१-३०) 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीया-
न्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः ।

मासं प्रमित इति विग्रहः । प्रपूर्वकाद् माध्रतोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति
कर्तरि क्तः । तदाह—मासं परिच्छेत्तुमिति । इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्य-
न्तसंयोग इति भावः । अत्यन्तसंयोगे च । काला इत्येवेति । तेन अत्यन्त-
संयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः सुवन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः ।
ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अकान्तार्थमिति ।
अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः । मुहूर्तं सुखमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः । तृतीया तत्कृत । तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति
परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह—तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति । तत्र
तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम् । तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम् । तच्छब्देन
तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वेति ।
ततश्च तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृती-
यान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं संपद्यत इति भाष्ये स्थितम् । तदाह—तृतीयान्त-
मित्यादिना । गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । इदं सूत्रं कृतशब्दा-
र्थद्वारक एव सामर्थ्यं प्रवर्तते, न तु साक्षात्परस्परान्वये— इति भाष्ये स्पष्टम् । न च
घृतेन पाटकमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणाद् गुणोपसर्जनद्रव्य-
वाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानान् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड
इति । देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इत्येव भाष्य उदाहृतम् । 'खडि

द्वितीयान्ताः क्तेनेति सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे'
इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—अनत्यन्तेति ।
मासप्रमित इति । 'माङ् माने', आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण
नास्त्यत्यन्तसंयोगः । मुहूर्तमिति । मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'
इति द्वितीया । तृतीया तत्कृता । लुप्तेति । सौत्रत्वादिति भावः । तच्छब्देन
तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् ।
तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे—तृतीयान्तार्थेत्यादिना ।
अर्थशब्देन चेति । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः । नन्वर्थेन समासासंभवा-
त्तद्व्याचि शब्दो ग्रहीष्यते, किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहः—गुणमुक्त्वान् गुणवचनः ।

धान्येनार्थो धान्यार्थः । 'तत्कृत' इति किम्-अक्षणा कारणः । ६६३ पूर्व-

भेदेन' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । शङ्कुलयेति करणे तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत् 'आकङ्गारात्-' इति सूत्रभाष्ये 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते, गुणमुक्त्वता गुणवचनेनेति भाष्येण यौगिकत्वावगमात् । अतोऽत्र गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एवं च खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वबोधिन्यां तु 'बोतो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यत इत्युक्तम् । तद्व्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति—धान्येनेति । अर्थशब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतुकत्वेऽपि तत्करणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः, धान्येनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, धान्याभिन्नं धनमित्यर्थ इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्ड इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति--तत्कृत इति किमिति । गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनैवेति नियमार्थं तत्कृतप्रहरणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति--अक्षणा कारण इति । नह्यक्षणा कारणत्वं कृतम्, किं तु रोगादिनेति भावः । गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान् । गोसं-

'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्त्वान् स गुणवचनः, स्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिः, तत्कृतत्वासंभवादिति । शङ्कुलया खण्ड इति । करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदेन' इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणाया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति । धान्येनेति । करणे तृतीया । अर्थेत इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः अभिलाषो वा । भावे घञ् । अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता-' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् । तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे कृता-' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति--अक्षणेति । न ह्यक्षणा कारणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः । तृतीया त्विह 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन । कारण इति । 'कण निमीलने' इत्यस्माद्घञ् । गुणवचनत्वं तृह्वरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् । गुणवचनेनेति

सदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । (२-१-३१) तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे—माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्र-

बन्धिचोरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, किं तु न गुणवचनो-
ऽसौ । पूर्वसदृश । एतैरिति । पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र,
श्लक्ष्ण एतैरित्यर्थः । मासपूर्व इति । मासेन पूर्व इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न
इत्यर्थः । यद्यप्यवधित्वसंबन्धे 'अन्यारादितरतै—' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता,
दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया ।
हेतौ तृतीयेत्यन्ये । मातृसदृश इति । मात्रा सदृश इति विग्रहः । पितृसम
इति । पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्—' इति तृतीया । 'तुल्यार्थैः—'
इति षष्ठायां षष्ठीसमासेनैव सिद्धमित्याहुः । ऊनार्थेति । उदाहरणसूचनमिदम् ।
माषोनमिति । माषाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञाप-
कादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा । अर्थग्रहणं च ऊनेनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि,
समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—माषविकलमिति ।
माषेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । वाक्कलह इति ।
वाचा कलह इति विग्रहः । आचारनिपुण इति । आचारेण निपुण इति विग्रहः ।
आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । गुडमिश्र इति । गुडेन मिश्र इति विग्रहः ।
आचारश्लक्ष्ण इति । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववा-
नित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः ? सुबन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्यय-
विधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहण-

किम्, गोभिर्वपावान् । गोसंबन्धिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति
तत्कृतत्वम्, न त्वसौ गुणवचनः । पूर्वसदृश । इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थैः—'
इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं
व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया—' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनो-
रमायां स्थितम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीया-
समासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये । पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिद्ध्यती-
त्यपरे । ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्यग्रहणमभिधेयपरम् ।
तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः, समसदृशयोः पृथग्रहणादिति भावः ।

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता । [३६

ग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८८) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः । 'अवरस्योपसंख्यानम्' (वा १२५६) मासेनावरो मासावरः । ६६४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । (२-१-३२) कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (प २६) नख-निर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम्—भिन्नाभिरुषितः । हेतावेवा तृतीया । बहुल-ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । कृता किम्—काष्ठैः पचतितराम् । ६६५ कृत्यैरधिकार्थवचने । (२-१-३३)

मिति । कुत इत्यत आह—मिश्रं चेति । असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोप-सर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । मासेनावर इति । मासेन पूर्व इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् । कर्तृकरणे । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—कर्तरि करणे चेति । प्राग्वदिति । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्-ग्रहणेन क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति—हरिणा त्रात इति । पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य समर्थविशेषणत्वेऽपि समास-प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिर्भिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत आह—कृद्ग्रहण इति । परिभाषेयं 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे भाष्ये स्थिता । पचतितरामिति ।

मिश्रं चेति । 'पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितो-ऽन्तोदात्तः' इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते—ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । 'सप्तदशावराः सत्र-मासीरन्' इति श्रुतौ 'अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्थात्' इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति । कर्तृकरणे । समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह—कर्तरि करणे चेति । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्त-विधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्यते इति व्याख्यानंतरमित्याहुः । सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् कचिन्न समस्यते । कचिन्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः । समासाभावं प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादाहारकः, गलेचोपकः । हियत इति हारकः, बाहुलकात्कर्मणि एबुल् । पादाभ्या-मित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । 'बुप मन्दायां गतौ' हेतुमरिणजन्तात्कर्मणि एबुल् ।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम्, तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । ६६६ अन्नेन व्यञ्जनम् । (२-१-३४) संस्कारद्वयवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तभूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ६६७ भक्ष्येण मिश्री-

अतिशयेन पचतीत्यर्थः । 'अतिशायने' 'तिष्ठश्च' इत्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविमज्ज्य-' इति तरप् । 'किमेत्तिष्ठव्यघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् । अत्र तद्धितान्तेन समासनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । कृत्यैरधिकार्थवचने । अर्थवादवचनमिति । अविधायकोक्तिरित्यर्थः । वातच्छेद्यं तृणमिति । वातेन छेद्यमिति विग्रहः । छेतुं योग्यमित्यर्थः । 'ऋहलोऽर्थात्' इति कृत्यप्रत्ययः । कोमलत्वेन स्तुतिः, दुर्बलत्वेन निन्दा वा । काकपेयेति । 'अचो यत्' इति यत्, 'ईयति' इति ईत्त्वम्, गुणः । अत्र पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः, अल्पाम्भस्त्वेन निन्दा वा । अन्नेन व्यञ्जनम् । व्यञ्जनशब्द व्याचष्टे—संस्कारेति । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेनेति । अन्नम् ओदनः, तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इति कोशः । दध्ना ओदनो दध्योदन इति । नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत आह—अन्तर्भूतेति । उपसेकक्रियां विना दध्नोऽन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्' इति । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । मिश्री-

'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यलुक् । कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, 'सुपा' इत्यधिकारातिष्ठन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—कृता किमिति । इतरस्तु तिष्ठन्तप्रकृतिकतद्धितान्तप्रकृतिकमुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—काष्ठैरिति । कृत्यैरधिकार्थ । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः । वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेतुं शक्यत इति स्तुतिः, वातेनापि छेतुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा । काकपेयेति । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः, अल्पतोयत्वेन निन्दा वा । अन्नेन । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽन्नी' इत्यमरः । व्याख्यानाभाहेह स्वरूपग्रहणं तदाह—संस्कारकेत्यादि । भक्ष्येण । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खोद्यं भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्ष्यतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष

१ 'असदुक्तिः' इति कचित् पाठः ।

करणम् । (२-१-३५) गुडेन धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ६६८ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः । (२-१-३६) चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्त वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव, बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह-

क्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि । तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यं, पृथुकादि भक्ष्यं विवक्षितम् । गुडेन धाना गुडधाना इति । 'धाना मृष्टयवे द्वियः' इत्यमरः । गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणात्त्वस्य मिश्रपदापेक्षत्वाच्च सामर्थ्यमित्यत आह—मिश्रणेति । गुडेनेत्यस्य गुडकरणाकमिश्रणे वृत्तान्तसामर्थ्यमिति भावः । चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित एषां द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तमेतैः षड्भिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । 'अर्थेन नित्यसमास—' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थमिति पर्यवस्यति । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना । तदर्थेनेति । तदर्थेन समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति; न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—बलिरक्षितेति । यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात्, प्रकृतिविकृतिभाव

इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः । गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । मृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः । चतुर्थी तदर्थार्थः । तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थं लक्ष्यत इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः । बलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकम्, तद्योगे 'चतुर्थी चाशिषि—' इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः । ननु 'चतुर्थी चाशिषि—' इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नव्याः—ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम्, गोहितम्, गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्तिकात् 'चतुर्थी तदर्थार्थ—' इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा सभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः । यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एवमप्येऽपि यथासंभवमूह्यम् ।

रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः । 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' (वा १२७३-१२७४) । द्विजायायं द्विजार्थः

एवेति नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितप्रहणं व्यर्थं स्यात् । भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेत्येव समाससिद्धेरिति भावः । यूपयेति । अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु । अतो दारुशब्देन यूपयेत्यस्य समासः, यूपस्य दारुविकृतिवाच्य, तच्चादिना अष्टाश्रीकृतवृक्षस्यैव यूपशब्दार्थत्वात् । अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । रन्धनायेति । पाकायेत्यर्थः । 'रध हिंसायाम्' । इह पाको विवक्षितः । भावे ल्युट्, अनादेशः । 'रधि-जभोरचि' इति मुम् । स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभावविरहाच्च समासः । ननु अश्वेभ्यो घासः—अश्वघासः, धर्माय नियमो धर्मनियम इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासा इति । नचैवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावनियमो व्यर्थ इति वाच्यम्, शाब्दबोधे संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यत् । एवं च रन्धनस्य स्थालीति संबन्धत्वेन भाने षष्ठीसमास इष्ट एव । तादर्थ्यत्वेन भाने चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमित्यास्तां तावत् । तदेवं तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः । अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह—अर्थेनेति । अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम् । अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पः स्यात् । विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्गम्—' इति सर्वत्र पुंलिङ्गतैव स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र वस्तुपरः । 'अर्थोऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । इह उपकारकं वस्तु विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—द्विजायायं द्विजार्थः सूप इति । तत्र द्विजायायमित्यस्वपदविग्रहः । तत्र अर्थशब्दस्थाने अय-

अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् । नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च स्वरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्था—' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्ट्यमाणात्वात् । अत्राहुः—'संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यञ्च दोषः । अत्र च मानमेतदेव भाष्यम्—'न माषाणामश्रीयात्' 'दाशरथाय मैथिली' इत्यादि-प्रयोगा अपि इत्यमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः । एवं च 'पूर्वसदृश—' इति सूत्रे सदृश-प्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति । अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे

सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ६६६ पञ्चमी भयेन । (२-१-३७) चोराङ्गं चोरभयम् । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५) वृकभीतः । ७०० अपेता-

मिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी । तदन्तस्य अर्थशब्देन समासः, विशेष्यसूपशब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वात् समासस्य पुँल्लिङ्गता च । द्विजस्य उपकारकः सूप इत्यर्थः । द्विजार्था यवागूरिति । द्विजायेयमिति विग्रहः । अर्थशब्दस्य नित्यपुँल्लिङ्गत्वेऽपि 'परवल्लिङ्गम्-' इति पुँल्लिङ्गं बाधित्वा अनेन विशेष्य-लिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता । द्विजार्थं पय इति । द्विजायेदमिति विग्रहः । अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्पुंसकत्वम् । भाष्ये तु चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्योक्तत्वाद् 'उक्ताथाना-मप्रयोगः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसङ्गेनित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव । गुरो-रिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोक्त एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । भूतबलिरिति । भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः । गोहितमिति । गोभ्यो हितमिति विग्रहः । गवामनुकूलमित्यर्थः । 'हित-योगे च' इति शेषषष्ठ्यपवादश्चतुर्थी । तदन्तस्य हितशब्देन समासः । गोरक्षित-मिति । तृणादिकमिति शेषः । गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः ।

पञ्चमी भयेन । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । चो-राङ्गं चोरभयमिति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानत्वात् पञ्चमी । भय-भीतभीतिभीभिरिति । सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणाद् भीतादेरप्राप्ते समासे वच-नम् । वृकभीत इति । वृकभीतः, वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयम्, ग्रामनिर्गतः, अधमजुगुप्सुः-इत्यादाहृतम् । चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति वा मयूर-व्यंसकादित्वाद्वा समासः । अपेतापोढ । 'अल्पश-' इति स्वार्थे शस्, अत एव निपा-

द्विजार्था इति प्रयोगः स्यादिति भावः । विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंसत्वात् 'परवल्लिङ्गम्-' इति सर्वत्र पुँल्लिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः । पञ्चमी भयेन । भयेनेति स्वरूपग्रहणम् नार्थस्य, प्रमाणाभावात्, 'भयभीत-' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न । कथं तर्हि 'भोगोपरतो ग्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः-बहुलग्रहणात् कचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात्, 'सुप्सुपा' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति । अपेतापोढ । पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । अल्पश इत्यत्र 'बहुल्पा'र्थाच्छस्कारकात्-

पोढमुक्कपतितापत्रस्तैरल्पशः । (२-१-३८) एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते, स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम्—प्रासादात्पतितः ७०१ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्लेन । (२-१-३९) स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (सू १५६) इत्यलुक् । ७०२ षष्ठी । (२-२-८) राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ७०३ याजकादिभिश्च । (२-२-९) एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । 'तृजकाम्यां कर्तरि' (सू ७०६) इत्यस्य प्रतिप्रसचोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः ।

तनात् । तदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति । 'बह्वल्पार्थात्—' इति शस् तु न भवति, 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तोकान्तिक । स्तोक, अन्तिक, दूर एतदर्थकानि, कृच्छ्र एतानि पञ्चम्यन्तानि क्लप्रत्ययान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः । अर्थग्रहणं स्तोकान्तिकदूरेषु संबध्यते । अल्पान्मुक्त इति । स्तोकेपर्यायस्योदाहरणम् । अभ्याशादागत इति । अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम् । विप्रकृष्टादागत इति । दूरशब्दपर्याय उदाहार्यः । 'करणे च स्तोक—' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यत्र तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' इति पञ्चमी । अत्र 'सुपो धातु—' इति लुक्-माशङ्क्याह—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति ।

षष्ठी । षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । राजपुरुष इति । राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुब्लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिं प्रत्ययलक्षणैर्नाश्रित्य न लोपः । न च लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणमिति । वाच्यम्, पदत्वस्य सुब्घटितसमुदायधर्मत्वेन तस्य अङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । याजकादिभिश्च । ननु 'षष्ठी' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तृजकाम्यामिति । ब्राह्मणयाजक इति । ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रहः, यजतेर्यन्तात् कर्तरि रगुल्, अकादेशः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि

इति शस् । यद्यपि 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति । स्तोकान्मुक्त इत्यादि । 'करणे च स्तोकाल्प—' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' इत्यनेन । षष्ठी राजपुरुष इति । राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्प्रत्ययान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदव्याजलोपः । याजकादिभिश्च । याजक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ ।

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता । [४५

देवपूजकः । 'गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३८४१) । तरवन्तं यद्-
गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । 'न निर्धारणे' (सू ७०४) इति 'पूर-
णगुण-' (सू ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्व-
श्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्'
(वा १३१७) इध्मस्य प्रव्रश्चन इध्मप्रव्रश्चनः । ७०४ न निर्धारणे । (२-
२-१०) निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । 'प्रतिपद-

षष्ठी । देवपूजक इति । देवानां पूजक इति विग्रहः । पूजकशब्दो याजकादिरिति
भावः । भूमर्तेति तृजन्तस्योदाहार्यम्, भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् । गुणात्तरेणेति ।
वार्तिकमिदं 'सर्वं गुण-' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । गुणवाचकाद् विहितो यस्तरप्
तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चेत्यर्थः । फलितमाह—तरवन्तं यदिति ।
ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—न निर्धारण इति ।
'सर्वं गुण-' इति सूत्रे भाष्ये तु 'पूरणगुण इत्यस्यापवाद' इत्येवोक्तम् । सर्वशब्दा-
नुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—सर्वेषां श्वेततरः सर्व-
श्वेत इति । वकानां गुण इति शेषः । द्रव्यान्तरवृत्तिश्चेतरूपपेक्षया सर्वेषां वकानां
श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इति विभक्त्यव्योपपदे तरप् । अत्र
सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन समासे तरपो लोपे सर्वश्चेत इति रूपम् । सर्व-
महानिति । ईश्वर इति शेषः । पूर्ववत्तरप् । सर्वेषां महत्तर इति विग्रहः । इतरसंब-
न्धमहत्त्वपेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिकमित्यर्थः । कृद्योगेति । कृता योगो यस्या
इति विग्रहः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति भाष्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति ।
कुठार इति शेषः । प्रवृथ्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन
इति विग्रहः । कर्मणि षष्ठी । 'प्रतिपदविधाना-' इति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम् ।
न निर्धारणे । नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति । अत्र नृणामिति षष्ठ्यन्तस्य द्विज-
शब्देन समासो न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषषष्ठ्येव, न तु

पोत् । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् । गुणात्तरेणेति । एतच्च वार्तिकं
'सर्वं गुणकात्स्न्ये' इत्यत्र पठितम् । कृद्योगा षष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना-' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते,
तदेदं तद्वाधनायारब्धव्यम् । तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः । इध्मप्रव्रश्चन इति ।
वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्त-
स्यानेन समासः । नृणामिति । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र
समासप्रसङ्गः, तदपेक्षया हि षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोप-

विधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३२०) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

निर्धारणषष्ठी । यतो निर्धारणम्, यच्च निर्धार्यते, यच्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितय-
संनिधान एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे
कैयटः । केचित्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।' इति गीतावाक्यात् कर्म-
धारय एव । उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः ।
प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिपदं विधानं यस्याः
सा प्रतिपदविधाना । 'षष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रति-
पदविधानेति भाष्यम् । सर्पिषो ज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति

स्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अथ कथं पुरुषोत्तम इति ।
यस्मान्निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं
निषेध इति 'द्विवचनविभज्योप-' इति सूत्रे कैयटः । अन्ये तु—पुरुषेषूत्तम इति
निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् ।
स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः,
षष्ठीसमासे तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्'
इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात् । तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव
समीचीनमिति नव्याः । प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपद-
विधाना । 'षष्ठी शेषे' इति विहायान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिना विहिता सर्वैव
षष्ठीत्यर्थः । धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिना षष्ठी विधीयत इति
भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् । नन्वेनेनैव गतार्थत्वाद् 'न निर्धारणे' इति व्यर्थ-
मिति चेद् । अत्राहुः—'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु
सप्तमीमेव । षष्ठी तु तथा मा बाधीति प्रतिप्रसूयत इत्यन्यदेतत् । एवं 'स्वामीश्वरा-
धिपति-' इत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी, सर्वेश्वरः, निषादाधिपतिरित्यादि सिद्ध-
मिति । वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादि-
षट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न माषायामश्रीयात्'
इत्यादाविव 'षष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह षष्ठयेव न तु तल्लुक्'
इति । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः । ततश्च 'प्रति-
पदविधाना-' इति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते 'कृद्योगा षष्ठी-' इति वचनमपि
मास्तु । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठी-
विधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् 'षष्ठी' इत्यनेनैव समाससिद्धेः ।
सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इति